

MÓRICZ ZSIGMOND ÚTJA

ÁGYBAN, LAZAS BETEGKÉNT ért a »Hitel« meg tisztelő fel-szólítása, hogy Móricz Zsigmondról írjak, tehát a helyzethez illő állapotban: most ismét reánk nehezedik a végzet, megmutatja a kérlelhetetlen törvényt és a kikerülhetetlen felelősséget. Néha azután sorsunkra biz, de jaj, ha megfélemedezünk arcáról, intéséről, mert ez az arc egyszer csak fölemelkedik ismét. Móricz Zsigmond is a végzet küldöttje volt, úgy kezdte, úgy folytatta és fejezte be mondandóját, mint a névtelen, hajdani magyar pap: »Látjátok, fe-leim...« Nem tetszett mindazoknak, akiknek az élet: haladék egyéni ügyeik dús beváltására. Akik letagadják a végzetet, a törvényt, a mezítelen igazságot, a legmagasabbrendű élnivalókat és hazug, henye mesék, álmitoszok vígaszába kódósítik az embert. Olykor meg is tehetik, mert a végzet szunnyad s nem is jelentkezik mindig történelmi erők formájában, néha egy szellemet választ ki nyilatkoztatóul, mint Móricz Zsigmondot. A kinyilatkoztató útja rögs, pályája szenvedés, jutalma kő és szitok, mert a szellemi és lelki elkorcsosultakat figyelmezteti az ember eredeti társadalmi, vagy kozmikus, olykor metafizikai helyzetére, rendeltetésére. Nem tehet mást, benne ég a jegy, nyílt és rettenetes arcával reá tekint a végzet. Móricz Zsigmond sem tehetett másként, a papi ősök sarja maga is pap volt, a fátum papja, beavatottja, akinek nyomában egyelőre nem sokasodtak seregek. Sírjánál is többen voltak az elhí-vottak, mint a hivatalosak; többen a hívők, mint a kíváncsiak. S mégis kevesen voltak, Budapest tanúságot tett, hogy nem az ő írója Móricz Zsigmond. Móricz népe pedig majd csak ezután ér el hozzá.

TIZENÖT ESZTENDŐS KOROMBAN történt véle első szellemi találkozásom. Ötödikes gimnázista voltam és egy kisvárosban szenvedtem. Nem bírtam atmoszféráját, »úri társadalmát«, terheit és bilincseit. Ekkor került kezembe egy megváltó könyv, Móricz Zsigmondnak »Az Isten háta mögött« című regénye. Ez a regény azt a környezetet fejezte ki, melyben én is éltem, — olyan ez a mű, mintha nem is regény, hanem óriási arányú környezetrajz volna, előkészület egy nagy regényhez. Móricz a tiszta emberi szabadságélmény szemével nézte a felvidéki kisvárost, tehát engem is megtanított: felszabadulni a nyúgei alól. Megtanultam, hogy a »sötétenlátó«, komor életszemléletben olykor a legnagyobb emberi vígasz és fölény, tehát öröm rejtezik: forró tüzei elégetnek ben-nünk valami gyeheennára-valót s fölszabadulunk, elsőpródnak az élet redves kategóriái, megnyílik előttünk a szép, szabad tér.

Következő Móricz-élményem »A fáklya« volt, az első világ-háború előtti magyar értelmiség regénye. Itt már egész komor pom-pájában kibontakozik a »tűzszertartás«: üszökké ég az eltévelyed-tett élet. Persze ez a tragikus »szertartás« Móricznál puritán, kál-

vinista erkölcsi értelmet kap. Támadói sohase vették észre ezt a fölötte jellemző Móricz-vonást, hanem éppen »erkölcsi oldalról« támadták, mert az igazság megszállottja volt és soha semmit sem volt hajlandó letagadni az élet valóságából, nem osztotta azt a korszerű tételt, hogy az »erkölcs«: kegyes hazugság. Hozzátegyem-é, hogy felfogása a legszigorúbb erkölcsi felfogás? Nem Móricz Zsigmondban volt a hiba, hanem a tévútra síklott társadalom fogalmi eltorzulásaiban és természetes következményében: az álpróféták ijesztő elszaporodásában. Az utóbbiak pedig olykor a »hű barát«, vagy pedig a »megértő tanítvány« báránybőrében terjesztették a gyorsan észrevehető farkasszagot.

Ezután sorra olvastam a Móricz-könyveket s midőn 1923-ban Szabó Dezső felszólított, hogy írjam meg első Móricz-tanulmányomat, a »Sárarany« Türi Danijában már az igazabb, valószerűbb Toldit láttam, tehát a mélyhagyomány teljesedését. Móricz akkor támadások pergőtüzében állott, a »destrukciót« éppen úgy reálolvasták, mint a zsidóbérencséget, egy akkor alakult előkelő folyóirat kritikai rovatának szerkesztője, aki később egyetemi tanár lett, kijelentette, hogy folyóiratukban Móricz Zsigmondnak a nevét sem szabad leírni. Még az emberek fülében csengett egyik kurzusköltőnek a verse, mely azzal vádolja Ady Endrét, hogy fajtáját pénzért eladta a zsidóknak; a vádat megkapó egyöntetűséggel Móriczra is kiterjesztették. Látszólag nemzeti szellemű reneszánsz készülődött, de nemsokára a magyar végzet legkülönb emberi mélységű megszólaltatói, az Adyban és Móriczban megújhodott ómagyar hang ellen indult meg a harc. A középréteg felszínesen asszimilált elemei tolazkodtak a porondra, hogy majd kiszorítják a szellemi életet uraló zsidóságot; természetesen nem »szorították ki«, hanem a magyar hangot próbálták elfojtani. Mások Móricz műveinek természetes társadalmi következményeitől rettegtek. A magyar realizmusnak csaknem minden időben ez volt a sora; főbűnnek számított: megmutatni a valóságot, fölfedni a végzet arcát. A magyar realizmus szemben találta magát a társadalmi korhadtsággal s a felszínesen asszimilált elemek természetesen a »mélyzöngésű« magyar hang helyett jól felfogott gyakorlati okokból a társadalmi korhadtságot támogatták, saját szabad tenyészetük előfeltételét.

A HUSZAS ÉVEK ELEJÉN Móricz nagyon egyedül maradt, pedig Ady után ő volt a »magyar vallás«. A fiatal erdélyi írók bizonyára megrónak ezért a megállapításomért, pedig minden nagy emberi megnyilatkozás mélyén vallás él. A szocializmus is akkor volt erős és félelmetes, az első világháború előtt, midőn szinte vallásos folyamattá, »európai vallássá« nőtt; 1914-ben vált nyilvánvalóvá, hogy vallásnak mégis gyatra s az utolsóelőtti lépésnél meghátrál. A szellem nagy műveiből sem hiányzik sohasem az átlényegülés és a megváltás érzése, vagy tudata. A fagyasztó »higgadság«, a stílus »feltétlen biztossága« és »megrendíthetetlen egyensúlya«, a »ragyogóra csíszolt« racionalista okfejtés indokolatlanul gögös csillogása: csak egy részlete, darabkája az egész embernek. A nagy művekben és cselekedetekben pedig az egész ember van je-

len. Ezért nem értik a szűkebbre szabott utódok Ady vallását, Móricz fátumát, a nagy nemzedékben jelentkező félelmetesen bőséges egészszet. Ha Móricz Zsigmond is olyan »szűkebbre szabott« ember és író lett volna, mint az utódok, bizonyára szabályos társadalmi regényeket írt volna, a történelmi materializmus és a »dialektikus életszemlélet« korlátozt szabályai szerint. Móricz szabása azonban különö volt: a biológiai létünk teljes átélésére és kifejezésére termett. Ennyire széles életet még egyetlen magyar író sem élt: minden érzéke, minden pórusa állandóan itta az életet, folyton úton volt, jegyezgető ceruzája sohasem pihent, mélységekbe ásott, mint a régész s elmerült a friss élet langyos, latyakos felszínébe, mint a riporter; kofahajón hallgatta az emberi locsogást, hivatalaszobákban látszólag ártatlan csevegés közepette tapogatta ki a közélet rejtett rugóit, régi könyvek betűi mögé oda varázsolta az elsüllyedt életet s élőkből kényszerítette ki rejtett emberségüket. Élmények dandárai alakultak, sorakoztak benne: így jutott el a törvényig, létünk törvénytáráig. De mi volt az ő vallása? Az, hogy álmisszteriumokat vert szét szellemének s műveinek a sodra, hiedelmeket és babonákat zúzott össze, a létezés egész misztériumát fölfedte, bevilágította s emberi következtetéseit is bátran levonta.

Mindig úgy éreztem, hogy művei nemcsak művek, hanem cselekedetek is, közvetlenül beáradnak az életbe és ősi, eredeti irányvonalak felé hajlítják, mint a vallásalapítók, az ősbölcselet papjai. Móriczról szóló első, dadogó tanulmányomban is kifejezést adtam ennek az élményemnek. Mint többektől hallottam, írásom jól esett Móricz Zsigmondnak, még 1928-ban, öt esztendő múlva is azt monddta, hogy a legmegérzőbb és legmegértőbb írás róla. Véleménye távolról sem szerény soraim értékét jelzi, hanem inkább arra mutat, hogy milyen mostohán bánt vele a sajtó, a kritika, az egész magyar közélet. A »Nyugat« hivatalos kritikusa csak a »Sárány«-ig tudta követni őt, — így történt Adyval is, »Ki látott engem« című kötetét már nem értették kortársai, »A halottak élén«-t még kevésbé. A »másik oldal« pedig kíméletlenül folytatta Móricz ellen a hadjáratot; emlékszem, az irodalomtörténet professzora Móriczcikkem megjelenése után a Ménesi-úton, midőn meglátott, átment a másik oldalra. A Kisfaludy-Társaság kizárta tagjai közül s mindmáig elfeledte a »rehabilitálást«, kortársaim pedig minden lelkiismeretfurdalás nélkül beléptek a társaságba anélkül, hogy (mint legügyesebb kortársam egy parasztvacsorán Móricz Zsigmondot szólította) »édesapjuk« rehabilitálását elintéztették volna. Ám mentességükre szolgál, hogy halála előtt, elkésve, mégis eszükbe jutott. Arra gondoltak bizonyára, hogy utókor is létezik. A jelenkorra és szellemére mindenesetre jellemző, hogy Márai Sándor az Akadémia tagja lett, de Móricz Zsigmondnak még a neve sem merült fel. Kodály Zoltán pedig kisebbségben maradt...

Móricz a hajszában s a kényszerű magányban mélyebbre merült: gyermekkorába és a történelembe. A húszas évek elején jelent meg gyermekkorának regénye, a »Légy jó mindhalálig«. Az ő igazi jósa: egy egész közösség életének, sorsának átélése volt, mérhetetlen terhek s élménytömegek vállalása. Agyveleje szűnte-

lenül dolgozó motor volt, megállás és pihenők nélkül »mozgott«, mint a természeti erők, az eleve elrendeltség benne kozmikus arányokban jelentkezett. Semmiféle hatalom sem téríthette el eredeti útjától. Pergőtűzben élt, de minden bántás és támadás csak annyit változtatott pályáján, hogy a mondanivalók olykor más sorrendben áradtak ki belőle, de kiáradt minden, semmi sem tudta csonka emberré, csonka művésszé rettenteni őt. A huszas évek elején nemcsak gyermekkorába merült vissza, hanem a történelembe is és nemsokára megszületett a »Tündérkert«, hatalmas erdélyi trilógiájának első része. Már akkor éreztem: jóval több ez a regény Báthory Gábornak és korának ábrázolásánál, a pogány kán jelenik meg itten, a keleti barbár, aki emberáldozattal csinálja a történelmet. A keleti kánok iszonyú »elragadtatása« lobban ki lépten-nyomon Báthory Gáborból, — a kegyetlenség nagyon kezdetleges szó belső látványának kifejezésére. S milyen messzire világított Báthory Gábor tüze, az ő fényénél írta meg »Barbárok« című novelláskönyvét is: a pusztákra szorult vad, keleti »pásztorerkölcsöt«, »pásztorvallást«. Az Erdély-trilógia másik két kötetében pedig éppen Báthory Gábor ellenpólusát teremtette meg: Bethlen Gábor magyar humanizmusát, a földmíves és mívelő magyar terebélyes, tömör szellemét, életérzését.

MÓRICZ ZSENIJÉNEK legfőbb bizonyítéka, hogy sohasem volt egyvágányú, tehát agyonegyensúlyozott és »higgasztott« író. A folyam egyetlen mederben siet a tenger felé, a folyamrendszer azonban tájakat hálóz be s medrek özönével megy a tengerbe. Ilyen folyamrendszer volt Móricz zsenije. Midőn az »Erdély«-t írta, azt hitték, hogy csúcspontjára ért, de közben gyors egymásutánban jöttek a másarcú művek: a »Boldog ember«, a paraszti hétköznapi utolérhetetlenül gazdag költészete, a »Rokonok«, mely Tolnai Lajos óta egyetlen nagy regényünk a középréteg életéről, a »Forró mezők«, mely »bűnügyi történet« keretében világít a magyarság biológiai mélységébe, a »Betyár«, mely elsőnek realizálja Eötvös József óta a betyárromantikát. Móricz a Betyár-jában a »Falujegyzője«-nek Violája támad fel újra s mérkőzik az alig változott társadalmi viszonyokkal; ez a műve különben a Rózsa Sándor-trilógia előfutára. Utolsó napjaiban emlegette, hogy Jézusról szeretne regényt írni, nem csodálkozom, bizonyára félig készen merült fel benne egy ilyen mű terve. Források tömege szakadt fel belőle folytonosan és végül is: a termés, az adakozás folytonossága ölte meg.

De a folytonos adás nélkül nem bírta volna a magyar életet. Ha egy percre is megállott volna benne a teremtés forró, belső áradása, összeomlott volna a reá hulló reménytelenségtől. Ady dőlte után magányos tölgyfa volt, túlságosan dúslombú, erős és roppant volt korának. Teher volt, elérhetetlen példa, utánozhatatlanul gazdag élet. Mikor hatvanesztendős lett, csak egy-két napilap emlékezett meg róla, a »Nyugat«, melynek a hősi időkben oszlopa volt, egyetlen szót sem szentelt a hatvanéves Móricz Zsigmondnak, egyedül maradt műveinek dandárával. Egyik magánszínházunk előadta

»Kismadár« c. darabját, legjobb színpadi művét. Megdőbbenve hagytuk el a bemutatót, bár a félreértések hona vagyunk, de ennyire még nem értettek félre magyar író. Utóbb már napilap sem állott Móricz Zsigmond rendelkezésére, átvette a »Kelet Népé«-t, írta, szerkesztette és — nem az ő szégyene! — ügynökölte. Kétízben rásújtott a betegség, az agyvérzés s közben meg kellett érnie, hogy az utána következő nemzedék egy-két tagja máris halottként kezelje. A könyvnapon jelent meg Illyés Gyula »Mint a darvak« c. kis munkája, melyben érthetetlenül elfogult ítéletet mond Móricz Zsigmond népszemlélete felett. Azt írja Illyés, hogy Móricz csak hatvanesztendős korában bírt érzőszívű parasztot ábrázolni, egyben heves és elhamarkodott ítéletet mond újabb irodalmunk népszemlélete felett is; mélységesen elítéli; egyoldalúnak minősíti; sötétenlátónak, túlzottan naturalistának, Zola-epigonságnak bélyegzi és csattanóul: pálcát tör Móricz Zsigmond felett is. Augusztus elején, Borszákon olvastam Illyés könyvét, onnét írtam cikket a »Híd«-nak tévedéséről, ez az írásom utolsó tisztelgése az élő Móricz Zsigmond előtt. Illyés megfélekedezett Justh Zsigmond, Tömörkény István, Gozdsu Elek s a századforduló annyi és annyi kitűnő írójának népszemléletéről, melyben éppen elegendő bensőség és »érző szív« akad. Kortársairól is igaztalanul ítél, mert nem vette figyelembe a »sötétlátású« Kodolányinak »Feketevíz« c. kitűnő regényét többek között. Legigazságtalanabb mégis Móricz Zsigmonddal szemben, akinek első novellája a »Hét krajcár« ugyancsak »érzőszívű« népet ábrázol, életműve pedig a népiségnek utólrétegetlenül gazdag tárháza. Megírta a »Sárány«-t, de a »Pillangó« bűbájos idilljét is. Elbeszéléseiben megtaláljuk a magyar népegyéniségnek minden villanását. Móricz realista gazdagságához egyedül Jókai mesebeli gazdagsága fogható s mégis őt érte az egyoldalúság vádja, még pedig a saját oldaláról s egy kitűnő elmétől. A kritika tévedései és fontoskodásai sohasem érintették mélyebben Móricz Zsigmondot, az ilyen ténybeli »elírások« azonban fájtak neki, mert elárulták, hogy műveinek jelentékeny részét azok feledték el, akiknek legjobban kellett volna emlékezniök és olyanok rajzoltak elfogult torzképet róla, akiktől elvárhatta az igazság hűségét.

»RÓZSA SÁNDOR« ELLEN Illyés elsietett megállapításával párhuzamosan indult meg a hadjárat. A front megdőböntő volt: kik találkoztak a magyar igazmondó ellen! Milyen »áthidalhatatlan« politikai, faji és társadalmi ellentétek lettek egyszerre áthidalhatóvá. Elkecsereedett ellenfelek szövetkeztek Móricz Zsigmond vádolására és elítélésére. Hol volt a nemzedék, az utódok, akiknek zárt sorokban melléje kellett volna állaniok? A kezüket mosták valahol, mintha valamennyien Pilátusok lennének. Móricz ismét egyedül volt és ismét a teremtésbe menekült, nem sokkal halála előtt mesélte nekem nyugodtan, mosolyogva, hogy milyen lesz a Rózsa Sándor-trilógia harmadik kötete. Nem vett tudomást arról, hogy máris görgetik az akadályokat a harmadik kötet megjelenése elé. Nem fülelt a »szellemi harc« elfajulására, beletemetkezett a terem-

tés lázába, mint a pogány áldozó: életerejének utolsó cseppjeit öntötte a tűzre, melynek »nem szabad kialudni«.

A Rózsa Sándor-harcból én is kivettem a részem, a »bombák« egyrésze reám hullott, idegen érdekek lapjai, melyek sohasem bocsájtják meg, hogy saját fajtám kegyetlen bírálata után az idegen fajt is bírálathoz merészeltem részeltetni, alkalomnak vélték Móricz Rózsa Sándoráról írt szerény cikkeimet arra, hogy ismét víz alá merítsenek. Űgy számoltak, hogy azóta öregebb lett a tüdőm s nem bírja ki oly sokáig a víz alatt. Ilyen indokok mozgatják nálunk bizonyos szellemi csoportok »kritikáját«. Ezek az érdekcsoportok az utóbbi időben feltűnően durván támadták Móricz Zsigmondot is, midőn nyilvánvaló lett, hogy életművét már semmiképpen sem használhatják fel a maguk érdekeinek védelmében. Egy érdekcsoport, mely Földi Mihályt melengeti a keblén, forradalommal és destrukcióval vádolta Móriczot, akár 1920-ban a másik oldal, — a magyar génusz elleni harc tehát oldalról-oldalra vándorol. El kell mindezt most mondanom, hadd lássuk, hogy kik verték a koporsószegeket. De el kell mondanom az utókor számára is, akkor talán majd akadnak magyarok, akik pirulnak helyettünk.

A vád az volt, hogy Móricz Zsigmond »haramiából« teremtetett néphőst és regényhőst; engem pedig azzal vádoltak, hogy »példának« tartom Rózsa Sándort; egy kegyes ítésez, bizonyára csupa felebaráti szeretetből azt ajánlotta, hogy Rózsa Sándor cselekedeteiért terjesszék ki utólag reám is a bűnrészességet. A szégyen éget most is, hogy ilyen szellemi színvonalon kell hadakozni, de Móricz friss sirjánál meg kell végre mutatnunk a teljes igazságot és fel kell vetnünk a szellemi felelősség kérdését. Rózsa Sándort már nagyon régen, még a régi »Nyugat« fénykorában meg akarta írni; Osvát Ernő beszélte le többízben. Ez a mű tehát évtizedeken keresztül élt és érett az íróban, évtizedek hősege edzette; ha silányabb plánta lett volna, régen elfonnyadt volna. Hatvanadik születésnapja előtt mesélte nekem egy bizalmas percben, a Pannónia-kávéház terraszán, hogy regényciklust akar írni 1848-ról. Tervét be is foglaltam jubileumi cikkembe; eleinte kedvesen tiltakozott ellene, nemsokára azonban mégis megszületett a »Rózsa Sándor«. Móricz természetesen nem »betyárregényt« írt, hanem a magyar jobbágyszabadítás korának eposzát. A jobbágyszabadítás előtti időről Eötvös József alkotott nagyszabású társadalmi regényt, »A falu jegyzője«-t. Miért képviseli ebben a regényben a betyárrá lett jobbágysz, Viola, a népet? Nyilván azért, mert a népsors elesettségét és reménytelenségét csakis eltorzult hősben tudta szemléltetni Eötvös József, aki éppenúgy írói hitvallásának tartotta az igazságszolgálatát, mint Móricz Zsigmond. Eötvös Violája betyársorban is ember marad, tisztább és erkölcsibb ember üldözőinél, tehát a hatalom birtokosainál. Eötvös regénye ma kötelező iskolai olvasmány és senkinek sem jut eszébe Viola alakja miatt vádat emelni ellene. Móricz Eötvös hagyományát folytatja, sőt »A falu jegyzője«-ben megszakadt cselekményt is. Eötvös a jobbágyszabadítás előtti időket írja meg, Móricz Zsigmond pedig a jobbágyszabadítás félbenmaradását, a múlt század derekán megindult népi előretörés

tragikumát. Nem Móricz tehet arról, hanem a történelem, hogy csupán eltorzult hősből, a betyárrá lett Rózsa Sándorban szemléltethette ennek a társadalmi folyamatnak a félbenmaradását, a tragikumát.

Móricz »alulról« nézte Rózsa Sándort, a nép szemével és alakja köré építette a mult század népi világát. Arányérzéke, stílusa, elbeszélő modora éppen olyan érett klasszicizmussal jelentkezik ebben a művében, mint az »Erdély«-ben. A kritikának hónapokon keresztül ujjongania kellett volna művészi értékei felett, ehelyett azonban Rózsa Sándor alkalom volt a hadjáratra a népi gondolat ellen s ugyan mit számított az, hogy esetleg áldozatul esik a súlyosan megtámadott egészségu író. Egyik napilap még azt is olcsó gúny tárgyává tette, hogy a balatonszárszói konferencián elhatároztuk: ezen az őszön országos ünneplésben részesítjük Móricz Zsigmondot. Elhatározásunkat megírta Németh László s erre természetesen Móricz mellett ő lett a céltábla. És milyen érvek hullottak; »fémjelzésükre« meg kell említenem a következőt. Rózsa Sándorról írt cikkeimben állandóan rámutattam arra, hogy betyársorban, eltorzulásában is megőrzi a néphez fűződő hűségét és a magyar népet annyira jellemző emberségességet. Megkockáztattam, hogy éppen emberség dolgában mennyire a többi kelet-közép-európai népek hasonló »néphősei« fölé emelkedik. Móricz ezt különben nagyszerű jelenetben érezteti: a fölkelő csapatok idegen falut foglalnak el s prédálják, Rózsa Sándor azonban darab kenyeret ad egy idegen vérű s nyelvű öreg parasztasszonynak és elmerülve nézi: miként majszolja. Nosza megindult a pergőtűz, hogy »eszményképnek« tartom Rózsa Sándort...

A »Rózsa Sándor« Móricz Zsigmond félreértett művei közé tartozik s oh, nem az olvasó értette félre, hanem elszánt érdekszövetések feszítették meg erejüket, hogy félreértessék. S mindez közvetlenül halála előtt történt, holott köztudomású volt, hogy egészsége napról-napra romlik, anyagi helyzete igen súlyos, de ekkor is csak döféseket kapott. Elmaradt a mecénás, aki üdülőhelyre vitte volna, nem siettek ki Leányfalura híres professzorok, egyik író s kortársam szinte felháborodott, midőn egynapos leányfalusi útra szólítottam fel. Pedig Leányfalu az lett, ami Csucsá volt az első világégés idején: a legnagyobbak és legigazabbnak menedéke. Csucsá mellett is elrohantak a vonatok, a kortársak és az események, mintha halottat őrizne a Boneza-kúria, holott azok voltak a halál fia, akik elrohantak mellette...

HA ÉLETÉBEN HANGOS HADJÁRAT FOLYT ELLENE, most majd csendes hadjárat következik, ismerjük az utóbbit is: Tolnai Lajos sorsa nagyon világosan példázza; az is jellemző, hogy éppen Móricz Zsigmond vette fel a harcot élete alkonyán Tolnai igazolásáért; a nyár elején kérdeztem, hogy min dolgozik s elmondotta, hogy Tolnai Lajost akarja rövidesen sajtó alá rendezni. Talán érezte, hogy Tolnai-sors várakozik az ő hagyatékára is? Műveinek egyrésze már most sem kapható, számos írása kiadatlan, így úttörő jelentőségű irodalmi tanulmányai is, köztük perdöntő Arany

János-tanulmánya. Publicisztikai munkásságából semmi sem jelent meg, kiadatlan novellái néhány kötetet töltenének meg, regényeket is találhatunk fiókjában. Válogatott műveinek húszkötetes sorozata még életében elfogyott, a másik húszkötetes gyűjtemény kiadását hiába várta. Megmaradt hívőinek azonban mindent el kell követniök, hogy összes műveinek kritikai kiadása mielőbb napvilágot lásson, különben ötven esztendő múlva valóban az lesz a sorsa, mint Tolnai Lajosé. Azok, akik eddig is szemben állottak véle, nem kímélik majd a fáradságot, hogy a köztudatból kihulljon; a mi vállunkon a felelősség, hogy megakadályozzuk.

Másik feladatunk, hogy mielőbb áttekintést nyújtsunk életművéről, nemcsak méreteiről, hanem belső sűrűségéről is. Irodalmi életünk elsíklott művei felett, a legjobb esetben: általánosságokat fecsegett róluk. Senki sem foglalkozott még például novelláinak mérhetetlen gazdagságával. Az »És akkor meghalt a mesé«-vel, mely azt a pillanatot ábrázolja, midőn egy nép véresen és kíkok közepette kifeszül a meséből, a mítoszról a történelembe, — vagy a »Vaskereszt«-tel, mely néhány lapra egész századot sűrít. Tudattá kell érlelnünk hagyatékát s így kell átadniuk az utódoknak. Móricz Zsigmondhoz, az élet páratlan magyar hőiséhez, nem illenek sem az összeomló gyász jajszavai, sem pedig a csinált fájdalom krokodilluskönnyei. Követnünk, folytatnunk és szolgálnunk kell őt.

A magyar realizmus benne teljesedett és hágott legmagasabb csúcra. Az ő realizmusát nem korlátozták indulatok, agyoncsépett családi szövevények, elméleti elgondolások. Nem rögződött egy tájhoz, vagy társadalmi csoporthoz. Mint a pacsirta a magasba: az egyéni esetből azonnal az egyetemesbe tudott röpülni. Átfogta a magyar glóbuszt és óriási elméjé: művekké, tudattá, szellemi szintézissé transzformálta. Életművének értelme nélkül csonka marad az elkövetkezendők lelke. Érette élni: ma is, holnap is, életet és sorsot betöltő feladat. A magyar »egészet«, teljességet belőle tanulhatjuk és taníthatjuk. Életünk egyetlen síkján sem tévedt el; támasza: génuszának páratlan biztonságérzéke volt.

Nem tudok elbúcsúzni tőle. Az én halottjaim amúgy is vélem jönnek, sohasem látom őket mereven, kiterítve, hűlt arccal, hanem az élet melegével örökítődnék meg bennem. Ha ki tudok szakadni az élet egyre terhesebb zsvájából és egyedül maradok, rendre megjelennek, látom őket. Mióta Móricz Zsigmond meghalt, talán egy órára sem múlik el anélkül, hogy alakja föl ne merülne bennem. Most is látom: barna ruhában, fejébe gyúrt kalapban, kezében botjával országúton megy, néha eltakarja az út pora, de folyton fel villan mindent látott, elkomolyodó, mélybenéző tekintete. A nekrológok általában »kedvesen ravasz tekintetéről« beszélnek, holott ez a tekintet csak védőpajzs volt egy mélyebb szemlélet előtt. Úgy érzem, művészi és emberi lényegét látom: a legnagyobb magyar utast, aki elzarándokolt ennek a földnek minden zugába, minden érdemes szívéhez. Ő a magyar zarándok, aki egy nép határtalan életére méretezte útjait és velünk lesz, mellettetek lépked mindörökké.

FÉJA GÉZA